

Katarzyna Okulicz-Kozaryn
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Instytut Psychiatrii i Neurologii

PRÓBA POMIARU UMIEJĘTNOŚCI ODPIERANIA PRESJI SPOŁECZNEJ KWESTIONARIUSZEM „PAD”

Wprowadzenie

Zespół Pracowni Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M” z IPiN już od paru lat zajmuje się ewaluacją programów z zakresu profilaktyki uzależnień. Jak wynika z naszych doświadczeń, jednym z podstawowych problemów, z jakimi stykają się osoby zainteresowane takimi badaniami, jest brak narzędzi pomiarowych przydatnych w badaniach ewaluacyjnych. Prawie każdy, kto decyduje się na przeprowadzenie ewaluacji swojego programu, staje przed koniecznością skonstruowania własnego narzędzia badawczego.

Najważniejszym wskaźnikiem powodzenia programu z zakresu profilaktyki uzależnień jest opóźnienie inicjacji i spadek poziomu picia alkoholu, palenia papierosów lub używania narkotyków. W przypadku programu przeznaczonego dla dzieci chcemy przeciwdziałać sięganiu przez nie po środki uzależniające, czyli zapobiec zachowaniu, które może wystąpić kiedyś w przyszłości. Poznanie wpływu programu na zachowania w przyszłości wymaga długofalowych i skomplikowanych badań. Dlatego też, przy ewaluacji, duże znaczenie mają pytania o te czynniki, których zmiany można uchwycić w bezpośrednich badaniach i które są uznawane za predyktory używania środków uzależniających. W realizowanych w ostatnich latach w Polsce programach, takimi ważnymi dla profilaktyki uzależnień czynnikami były: umiejętność odpierania presji rówieśniczej, wiedza o działaniu substancji uzależniających, umiejętności interpersonalne, poczucie własnej wartości, własna deklaracja abstynencji [1]. Czynnikiem, który występował w większości programów była umiejętność odpierania presji rówieśniczej. Dlatego też postanowiliśmy podjąć próbę skonstruowania narzędzia mierzącego tę zmienną.

Pomiar odpierania presji w amerykańskich badaniach ewaluacyjnych

W ostatnich latach pojawiły się w piśmiennictwie amerykańskim interesujące artykuły na temat badań ewaluacyjnych. Jedną z mierzonych w nich zmiennych było odmawianie palenia tytoniu, picia alkoholu lub używania środków odurzających. Wszystkie omówione poniżej badania, dotyczyły krótkotrwałych programów profilaktycznych (obejmujących od 3 do 9 sesji) przeznaczonych dla uczniów piątych, szóstych lub siódmych klas. Wszystkie też były prowadzone w schemacie quasi-eksperymentalnym.

W badaniu Kim'a, McLeod'a i Shantzis'a [7], wskaźnikiem umiejętności odpierania presji społecznej były wypowiedzi uczniów dotyczące jednego zdania twierdzącego zawartego w kwestionariuszu. Brzmiało ono następująco: „Trudno jest powiedzieć »nie« kolegom”. Badani mieli wybrać jedną z podanych odpowiedzi typu „zgadzam się”, „nie zgadzam się”. Wbrew oczekiwaniom autorów, w grupie eksperymentalnej, w porównaniu z grupą kontrolną, wzrosła liczba uczniów, którzy zgodzili się z powyższym twierdzeniem.

Botvin w swoich badaniach ewaluacyjnych [2, 3] stosował skróconą wersję kwestionariusza opracowanego przez Gambrell i Richey (1975). Jego pytania dotyczyły tego, jak uczniowie oceniają swoją asertywność przy odmawianiu. Kwestionariusz składał się z kilkunastu pytań z pięciopunktową skalą odpowiedzi od (1) *nigdy* do (5) *prawie zawsze*. Śladem Botvin'a poszli inni [4]. Jednak w żadnym z badań prowadzonych przy użyciu tej metody nie stwierdzono różnic w poziomie asertywności u osób objętych programem i u osób z grupy kontrolnej.

Dwa inne opisy badań mówiły o wykorzystaniu krótkich kwestionariuszy. Jeden z nich [8], złożony z siedmiu pytań, mierzył odporność na presję rówieśniczą. W postteście nie stwierdzono, by uczniowie z grupy eksperymentalnej odpowiadali na pytania inaczej, niż ich koledzy z grupy porównawczej. Drugi kwestionariusz [5] składał się z opisów kilku sytuacji a uczniowie byli proszeni o podanie, na ile trudno byłoby im w każdej z tych sytuacji odmówić wypicia alkoholu. Analiza uzyskanych tą metodą danych na temat efektów programu, którego celem było wzmocnienie możliwości odmawiania picia alkoholu przez uczniów, nie wykazała poprawy w zakresie badanej zmiennej. W tych samych badaniach ewaluacyjnych wykorzystano też metodę obserwacji. Losowo wybrani uczniowie z grupy eksperymentalnej i porównawczej byli proszeni o przedstawienie tego, jak odmawiają wypicia alkoholu. Następnie dwóch obserwatorów młodzieżowych, dwóch dorosłych

i sam odgrywający byli proszeni o oceny: (1) w jakim stopniu została zdemonstrowana umiejętność odmawiania, (2) na ile poszczególni obserwatorzy, łącznie z odgrywającym uczniem, wierzą, że gdy - w najbliższej przyszłości - spotka się on z propozycją picia alkoholu to odmówi. Różnice w ocenach wskazywały zarówno na wzrost umiejętności, jak i intencji odmawiania u uczniów objętych programem w porównaniu z ich rówieśnikami, którzy nie brali udziału w zajęciach.

Metodę obserwacji wykorzystali również Katz, Robisch i Telch [6]. Eksperymentator opisywał uczniom pokrótce sytuację, w której byli oni zachęcani do zapalenia papierosa (np. na prywatce kolega proponuje im papierosa), a następnie prosił o zademonstrowanie tego, jak by się zachowali. Reakcje uczniów były nagrywane na video, a kompetentni sędziowie oceniali prezentowaną umiejętność odmawiania biorąc pod uwagę pięć wskaźników: postawę ciała, kontakt wzrokowy, ton głosu, wyraźne powiedzenie „nie” i podanie powodu odmowy. Wyniki tego badania pozwoliły stwierdzić wzrost umiejętności odmawiania w grupie eksperymentalnej w porównaniu z grupą kontrolną.

Jak wynika z porównania wyników tych badań, przy ocenie efektów programów nastawionych na uczenie umiejętności odpierania presji społecznej, najlepsze wyniki dała metoda obserwacji. Oczywiście może być tak, że programy ewaluowane przy wykorzystaniu tej metody są po prostu lepsze od pozostałych. Z drugiej strony, uzyskane wyniki niewątpliwie zależą od sposobu pomiaru zmiennych.

Próba pomiaru umiejętności odmawiania - obserwacja

W ubiegłym roku, przygotowując II Seminarium Ewaluacyjne, przeprowadziliśmy próbę wykorzystania metody obserwacji przy okazji prowadzonego właśnie cyklu zajęć w piątej klasie szkoły podstawowej. Naszym celem było przedstawienie uczestnikom seminarium metody badawczej, która była z powodzeniem wykorzystana w amerykańskich badaniach ewaluacyjnych [6]. W tym celu nagraliśmy na video film, przedstawiający sposób, w jaki uczniowie z klasy, w której prowadziliśmy zajęcia i klasy porównawczej reagowali, gdy eksperymentator zachęcał ich do zapalenia papierosa. Mała liczebność badanej próby nie pozwala, rzecz jasna, wyciągać wniosków na temat efektów zajęć profilaktycznych. Daje jednak wyobrażenie o trudnościach metodologicznych, jakie się wiążą ze stosowaniem metody obserwacji.

W tego typu badaniu ważną rolę odgrywa eksperymentator, tzn. osoba, która proponuje dzieciom środek uzależniający. Jeśli byłby to kolega z klasy, lub kilku kolegów, istnieje niebezpieczeństwo, że eskalowałyby oni nacisk wywierany na osobę odgrywającą tak, że byłaby ona w bardzo trudnej, stresującej sytuacji. Gdy eksperymentatorem jest osoba dorosła, dzieci nie potrafią dostatecznie wyraźnie wyobrazić sobie rzeczywistej sytuacji, w której podlegałyby presji rówieśniczej. Optymalnym rozwiązaniem jest przeprowadzenie takiego badania przy współpracy młodzieżowych, odpowiednio przygotowanych pomocników.

Obserwując zachowania uczniów stwierdziliśmy, że zarówno dzieci uczone asertywnego mówienia „nie”, jak i dzieci z grupy porównawczej (którym dopiero po badaniu przekazaliśmy wiedzę na temat skutecznego mówienia „nie”), nie miały większych kłopotów z odmawianiem. Pewne różnice między dziećmi z klasy, w której były prowadzone zajęcia profilaktyczne, a uczniami z klasy porównawczej, zarysowały się w dwóch kategoriach: uczniowie z klasy eksperymentalnej częściej utrzymywali kontakt wzrokowy z eksperymentatorem i mieli bardziej zdecydowany ton głosu. Nie zaobserwowano natomiast różnic jeśli chodzi o postawę ciała, wyraźne mówienie „nie” i podawanie powodu odmowy.

Jednym z możliwych wyjaśnień jest prowadzenie badania przez dorosłego eksperymentatora. Innym wytłumaczeniem może być negatywna postawa dzieci 11-12 letnich wobec alkoholu i papierosów, zaprezentowana również w badaniu kwestionariuszowym przeprowadzonym w tym samym czasie.

Kwestionariusz „PAD”

Ponieważ obserwacja ma to do siebie, że wymaga znacznych nakładów czasowych i materialnych, postanowiliśmy wykorzystać bardziej ekonomiczną metodę typu „papier-ołówki”. Jeszcze raz sięgnęliśmy do opisanych powyżej badań ewaluacyjnych i postanowiliśmy pójść tropem Hansen’a. Wprawdzie jego metoda pytania o stopień spostrzeganej trudności przy odmawianiu w różnych sytuacjach, nie przyniosła spodziewanych rezultatów w odniesieniu do programu, którego głównym celem było uczenie odpierania presji, natomiast sprawdziła się przy ewaluacji programu opartego na strategii przekonań normatywnych [5].

Przygotowaliśmy kwestionariusz składający się z dziewięciu krótkich opisów sytuacji. Trzy opisy dotyczyły sytuacji zachęcania do picia alkoholu, trzy - do palenia papierosów i trzy - do używania środków odurzających. W ramach trzech pytań dotyczących poszczególnych substancji, jedno mówiło o sytuacji, w której do picia, palenia lub używania narkotyku namawia jedna osoba, jedno dotyczyło nacisku grupowego, a jedno nie precyzowało liczby zachęcających osób.

Pytaliśmy uczniów, czy w danych sytuacjach by odmówili, czy nie odmówili, a jeśli by odmówili, to czy byłoby to dla nich bardzo łatwe, łatwe, trudne, czy bardzo trudne.

Badania pilotażowe przeprowadzone w jednej klasie siódmej wykazały bardzo niewielkie zróżnicowanie w odpowiedziach uczniów. Większość twierdziła, że byłoby im bardzo łatwo lub łatwo odeprzeć presję rówieśników (np. 88% z łatwością odmówiłoby zapalenia papierosa). Biorąc pod uwagę wyniki, jakie w swoich badaniach ewaluacyjnych uzyskał Kim i in. [7], można by się spodziewać, że gdyby tę grupę uczniów poddać treningowi asertywności, mogliby oni dojść do wniosku, że umiejętność odmawiania jest na tyle trudna, że wymaga specjalnego nauczania. W postępie prawdopodobnie stwierdzilibyśmy u nich wzrost poziomu spostrzeganych trudności.

W kolejnym podejściu, zachowaliśmy te same opisy sytuacji (np.: Jesteś na prywatce; ktoś częstuje cię papierosem.), zmieniliśmy natomiast stawiane uczniom pytanie i skalę odpowiedzi*. Prosimy o odpowiedź na pytanie, co by zrobili w danej sytuacji i wybór jednej z pięciu możliwych odpowiedzi: (1) oczywiście zapalę/wypiję/wezmę, (2) raczej zapalę/wypiję/wezmę, (3) trudno powiedzieć, (4) raczej nie wypiję/zapalę/wezmę, (5) oczywiście nie zapalę/wypiję/wezmę. Odpowiedź na tak sformułowane pytanie określa zarówno intencje, jak i poczucie własnych kompetencji w radzeniu sobie z sytuacją.

Tym razem wystąpiło znaczne zróżnicowanie w wypowiedziach uczniów, zwłaszcza jeśli chodzi o reakcje na propozycje picia alkoholu i palenia papierosów. Jak można było oczekiwać, odsetek uczniów, którzy twierdzili, że na pewno nie wzięliby środka odurzającego był zdecydowanie wyższy niż w przypadku papierosów i alkoholu. Procentowy rozkład wyników przedstawia tabela 1.

* Zgodnie z sugestią prof. dr. hab. Janusza Grzelaka

Tabela 1.

Frekwencje odpowiedzi uczniów klas VII na pytania o gotowość odmawiania przyjęcia różnych typów środków uzależniających (w odsetkach). N=131

	Namawia nieokreślona liczba osób	Namawia grupa	Namawia jedna osoba
Papierosy			
Oczywiście zapalę	4	4	5
Raczej zapalę	10	10	11
Trudno powiedzieć	11	8	11
Raczej nie zapalę	18	16	21
Oczywiście nie zapalę	57	62	52
Alkohol			
Oczywiście wypiję	13	1	8
Raczej wypiję	19	14	8
Trudno powiedzieć	16	13	12
Raczej nie wypiję	18	14	22
Oczywiście nie wypiję	34	58	50
Środki odurzające			
Oczywiście wezmę	2	2	2
Raczej wezmę	3	2	1
Trudno powiedzieć	3	2	1
Raczej nie wezmę	5	8	4
Oczywiście nie wezmę	87	86	92

Jak widać w tabeli, rozkłady odpowiedzi w pytaniach na temat gotowości odmawiania palenia papierosów są podobne we wszystkich trzech sytuacjach. Podobnie jest w pytaniach o środki odurzające. Natomiast w pytaniach o alkohol, więcej osób byłoby skłonnych skorzystać z propozycji kolegów, gdyby zachęcała ich do picia nieokreślona liczba osób. Prawdopodobnie o takim zróżnicowaniu odpowiedzi zdecydowała nie liczebność grupy, ale rodzaj proponowanego alkoholu. W przypadku tego pytania była mowa o piwie, w kolejnym pytaniu występowała wódka, a w następnym ogólne określenie „alkohol”. W przyszłości warto by wprowadzić tu ujednolicenie. Najlepiej byłoby pytać o piwo, gdyż jest ono najczęściej pite przez młodzież, a co ważniejsze część młodych ludzi nie zdaje sobie sprawy z tego, że picie piwa może prowadzić do podobnych skutków jak picie wina i wódki.

Rzetelność kwestionariusza (nazwanego „PAD”) sprawdzono w oparciu o badania 131 uczniów siódmych klas z mokotowskich szkół podstawowych. Alpha Cronbacha dla trzech pytań dotyczących środków odurzających wynosiła 0.70, dla pytań na temat papierosów - 0.83, a dla pytań o sytuacje namawiania do picia alkoholu - 0.75. Alpha obliczona dla sześciu pytań na temat alkoholu i papierosów łącznie wyniosła 0.85.

Badania nad rzetelnością wykazały, że dziewięć pytań kwestionariusza można sprowadzić do trzech skal, z których jedna dotyczy odmawiania palenia papierosów, druga - picia alkoholu, a trzecia - używania środków odurzających. Ponadto może być przydatne używanie łącznie sześciu pytań na temat picia alkoholu i palenia papierosów jako wskaźnika intencji odmawiania w sytuacji nacisków ze strony rówieśników. Łączenie tych pytań z pytaniami na temat środków odurzających nie jest wskazane ze względów metodologicznych. Sytuacje te są nieporównywalne ze względu na zdecydowanie różny procentowo rozkład w populacji osób pijących alkohol i palących papierosy, w porównaniu z liczbą osób używających innych substancji uzależniających.

Podsumowanie

Kwestionariusz „PAD” jako narzędzie różnicujące osoby badane i o zadowalającej rzetelności, zostało zaprezentowane w bieżącym roku, na III Seminarium Ewaluacyjnym w Konstancinie. Obecnie zaczerpnięte z niego pytania dotyczące alkoholu, są włączone do ankiet ewaluacyjnych programów „Noe” oraz „Elementarz”. Badania ewaluacyjne tych dwóch programów są przedstawione w niniejszym numerze Alkoholizmu i Narkomanii. Mamy nadzieję, że analiza wyników tych dwóch badań pozwoli określić przydatność „PADu” jako narzędzia ewaluacyjnego.

Katarzyna Okulicz-Kozaryn
MEASUREMENT OF SOCIAL RESISTANCE SKILLS.
QUESTIONNAIRE „PAD”.

Summary

Though development of resistance skills is a frequent component of drug prevention programs, it is not easy to prove expected changes in this dimension. In this article different ways of measurement of the ability to resist peer pressure are reviewed. The questionnaire designed to measure the readiness to refuse using drugs is presented. This questionnaire, named PAD, consists of nine items: 3 about alcohol, 3 about cigarettes, and 3 about illicit drugs, each of them with 5-point scale. All items are based on short descriptions of situa-

tions in which drugs are offered. The results of the analysis of reliability of the questionnaire (study sample $n=131$, seventh grade students from Warsaw) for each of the three groups of questions are satisfactory. Questions about alcohol and cigarettes can be considered as one scale ($\text{Alpha} = 0.85$). The usefulness of this questionnaire for evaluation studies requires further investigations.

Key words: evaluation, resistance skills, adolescents, measurement instruments, drug prevention

Piśmiennictwo

1. Bobrowski K., Okulicz-Kozaryn K.: Przegląd polskich badań ewaluacyjnych nad szkolnymi programami profilaktyki uzależnień. Sprawozdanie z programu Alc-5, IPIŃ, 1993

2. Botvin G.J., Baker E., Dusenbury L., Tortu S., Botvin E.M.: Preventing Adolescent Drug Abuse Through a Multimodal Cognitive-Behavioral Approach: Results of a 3-Year Study., *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1990, vol. 58, no 4, 437-446.

3. Botvin G.J., Schinke S.P., Epstein J.A., Diaz T.: Effectiveness of Culturally Focused and Generic Skills Training Approaches to Alcohol and Drug Abuse Prevention Among Minority Youths., *Psychology of Addictive Behaviors*, 1994, vol. 8, no 2, 116-127.

4. Doi S.C., DiLorenzo T.M.: An Evaluation of a Tobacco Use Education-Prevention Program: A Pilot Study, *Journal of Substance Abuse*, 5, 73-78, 1993

5. Hansen W.B., Graham J.W., Wolkenstein B.H., Rohrbach L.A.: Program Integrity as a Moderator of Prevention Program Effectiveness: Results for Fifth-Grade Students in the Adolescent Alcohol Prevention Trial, *Journal of Studies on Alcohol*, vol. 52, no.6, 1991

6. Katz R.C., Robisch C.M., Telch M.J.: Brief Report Acquisition of Smoking Refusal Skills in Junior High School Students, *Addictive Behaviors*, vol. 14, 201-204, 1989

7. Kim S., McLeod J.H., Shantzis C.: An Outcome Evaluation of Refusal Skills Program as a Drug Abuse Prevention Strategy, *Journal of Drug Education*, vol. 19[4], 363-371, 1989

8. Shope J.T., Dielman T.E., Butchart A.T., Campanelli P.C., Kloska D.D.: An Elementary School-Based Alcohol Misuse Prevention Program: A Follow-Up Evaluation, *Journal of Studies on Alcohol*, vol. 53, no.2, 106-121, 1992